

ТИПОЛОГІЯ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ У ПІДЛІТКОВО- ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Шамне А. В. Типологія та феноменологія психосоціальної кризи у підлітково-юнацькому віці. У статті представлені результати емпіричного дослідження динаміки, симптоматики, феноменології і перебігу підлітково-юнацької кризи (на прикладі вибірки 11-20 років). На основі теоретичних концепцій підліткового віку розроблена анкета для оцінки основних ознак (індикаторів) цієї вікової кризи. Здійснений порівняльний аналіз результатів анкетування сучасних українських підлітків та юнаків (використані різні аспекти оцінювання). Визначено особливості симптоматики і феноменології вікових проявів психосоціальної кризи дорослішання. Описані різні типи її динаміки і змісту (криза особистості, криза суб'єктності) у сучасних підлітків.

Ключові слова: підлітково-юнацький вік, симптоматика, феноменологія, ознаки (індикатори) психосоціальної кризи, передкритичний, критичний і посткритичний етапи кризи, Л.С. Виготський, сучасні підлітки, факторний аналіз, криза особистості, криза суб'єктності.

Шамне А. В. Типология и феноменология психосоциальной кризиса в подростково-юношеском возрасте. В статье представлены результаты эмпирического исследования динамики, симптоматики, феноменологии и течения подростково-юношеского кризиса (на примере выборки 11-20 лет). На основе основных теоретических концепций подросткового возраста разработана анкета для оценки основных признаков (индикаторов) этого возрастного кризиса. Осуществлен сравнительный анализ результатов анкетирования современных украинских подростков (использованы разные аспекты оценивания). Определены особенности симптоматики и феноменологии возрастных проявлений психосоциального кризиса взросления. Описаны разные типы его динамики и содержания (кризис личности, кризис субъектности) у современных подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, симптоматика, феноменология, признаки (индикаторы) психосоциального кризиса, предкритический, критический и посткритический этапы кризиса, Л.С. Выготский, современные подростки, факторный анализ, кризис личности, кризис субъектности.

Постановка проблеми. В розвинених країнах світу отроцтво – підлітково-юнацький вік (від англ. "adolescence") – має тенденцію до постійного збільшення і за сучасними даними охоплює майже десятиліття – від 11 до 20 років (Л.Ф. Обухова, М. Кле, Г. Крайг та ін.). Цей факт визначає актуальність дослідження проблем кризи дорослішання

як психосоціальної кризи, в закономірних проявах якої в стислому вигляді відбивається сутність, зміст, спрямованість, протиріччя і труднощі процесу розвитку особистості у цей період. Тому, як і раніше, концепції підлітково-юнацького віку (отроцтва, "adolescence") відрізняються тим, яке розуміння кризи в них переважає.

Аналіз основних досліджень. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі існують фундаментальні дослідження і теорії підліткової (юнацької) кризи (П.П. Блонський, Ш. Бюлер, Л.С. Виготський, Г. Мід, З. Фрейд, Ст. Холл, Е. Шпрангер, К. Юнг та ін.). У другій половині минулого (в роботах Л.І. Божович, А. Валлон, Т.А. Гаврилової, Т.В. Драгунової, М. Кле, Д.Б. Ельконіна, Е. Еріксона) та на початку цього століття (в роботах Л.І. Бершедової, П. Блос, Р.Гоулд, І.В. Дубровиної, Б. Лівехуд, Д. Левінсон, Л.Ф. Обухової, В.М. Поліщук, К.М. Поліванової, Г.А. Цукерман, С.С. Худоян та ін.) накопичений колосальний масив знань про джерела, механізми і симптоматику підліткової (юнацької) кризи. Як зазначав Л.С. Виготський, "якби критичні віки не були відкриті чисто емпіричним шляхом, поняття про них необхідно було б ввести в схему розвитку на основі теоретичного аналізу. Зараз теорії залишається усвідомлювати і осмислювати те, що вже встановлено емпіричним дослідженням" [1, с. 252].

Однак у сучасній літературі підкреслюється невідповідність теоретичних моделей підліткової кризи результатам численних емпіричних досліджень (Гаврилова Т.А., 1985; Крайг Г., 2000; Alissi A. S., 1970; Coleman J. C., 1980; Douvan E., Adelson J., 1966; Mitchel J. R., 1980; Oldham D., 1978; Rutter M., Graham R., Chadwick O., Jule W., 1976 та ін.). У багатьох теоріях і емпіричних дослідженнях західних психологів відзначається можливість (і бажаність) безкризового протікання підліткового періоду (Кле М., 1990; Douvan E., Adelson J., 1966; M.Rutter M., 1987; Rutter M., Graham R., Chadwick O., Jule W., 1976 та ін.) (див. напр. [2]). Спростовують класичні уявлення про неминучість кризи і конфлікту в підлітковому віці і праці психологів радянських часів (Т.А. Гаврилова, Т.В. Драгунова, О.М. Леонтьєв, Д.Б. Ельконін та ін.).

Незважаючи на велику кількість досліджень, залишається багато проблемних областей та питань, зокрема, невизначеність в експериментальному підтвердженні кризи, індивідуально-типових варіантів її розгортання, можливостей та шляхів їх педагогічної корекції тощо. Проблема сучасних досліджень полягає у нестачі у теоретичних концепцій, які підтверджуються доказовим емпіричним матеріалом, описом достовірних "емпіричних індикаторів" кризових проявів у підлітково-юнацькому віці.

Метою статті є якісний та кількісний аналіз результатів діагностики українських підлітків та юнаків 11-20 років за допомогою опитувальника "Криза отроцтва", факторизація отриманих емпіричних даних та їх інтерпретація в контексті аналізу змісту, типології та феноменології психосоціальної кризи отроцтва.

Методи дослідження. Теоретичною основою створення опитувальника були класичні концепції підліткової кризи: сукупність ідей Л.С. Виготського (симптоми вікової кризи та сутність її етапів), традиційні уявлення про отроцтво як емоційну бурю (формула "storm and stress") (Ст. Холл), класичні положення концепції Е. Шпрангера, ознаки фази психічної пубертатності (Ш. Бюлер). Основний зміст питань відображав погляди вітчизняної психології на фази кризи (негативну, передкритичну; кульмінаційну, власне критичну; посткритичну) та її характеристики. У обговоренні питань, їх формулювання та віднесенні до тієї чи іншої групи приймали участь науковці та практичні психологи м. Кривого Рогу. У відповідності з класичними теоретичними та емпіричними уявленнями про підліткову кризу було сформовано шість груп симптомомокомплексів вікової кризи отроцтва та питань, що їх відображують.

1. П'ять питань (4+, 10+, 15+, 17+, 22+) відображають симптомомокомплекс "Важковиховуваність" (зміст опитувальника – у таблицях 1-4). У поведінці дитини відбуваються різкі зміни, вона стає важковиховуваною і ніби то випадає з системи педагогічного впливу (Л.С. Виготський). Важковиховуваність дітей в критичні періоди стала відправною крапкою їх вивчення. Її основні характеристики: протест-бунт, норовистість, боротьба проти виховательського авторитету, знецінення дорослих, негативізм, упертість, конфлікти з оточуючими.

2. Чотири питання опитувальника (1+, 4+, 18+, 21-) відображають симптомомокомплекс "Емоційно-поведінкові реакції", які прийнято вважати "кризовими" у контексті психофізіологічних змін (неврівноваженість, дратівливість, нестійкість настрою, суперечливість прагнень та потягів, вразливість, депресивні переживання, емоційна напруженість взаємовідносин з оточуючими, імпульсивність, агресивність, різкість тощо).

3. Чотири питання опитувальника (2+, 7+, 13+, 22+) пов'язані зі змінами соціальної ситуації розвитку (симptomомокомплекс "Психосоціальні характеристики кризи"): зростання труднощів у взаєморозумінні з оточуючими, зовнішня конфліктність стосунків з дорослими, збільшення значення спілкування з однолітками, прагнення належати до компанії однолітків (пошуки друга, того, хто може тебе зрозуміти), відхід від школи, емоційні переживання, пов'язані з появою нової потреби – статевого потягу та становленням гендерної ідентичності.

4. П'ять питань (8+, 11+, 15+, 18+, 19+) відображають симптомокомплекс "Зміни у ціннісно-мотиваційній сфері та самосвідомості", який втілює підліткове прагнення до самоствердження, самовираження, пошуку "Я" та набутті почуття ідентичності, прагнення до дорослості, появу нових інтересів. Ці зміни є джерелом численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів та суперечностей. На думку Л. С. Виготського, проблема інтересів є ключем до всієї проблеми психологічного розвитку підлітка [1].

5. Шість питань опитувальника (3+, 6+, 12+, 16+, 19+, 21+) відображають симптомокомплекс "Конструктивна складова кризи". Закінчення кризи супроводжується появою конструктивних процесів розвитку, які виявляються у підвищенні самоконтролю, самостійності, відповідальності, переоцінці значення навчання, стабілізації характеру, ієрархізації мотивів та формуванні світогляду, певних рисах зрілості, у прагненні зайняти більш самостійну, "дорослішу" позицію в житті.

6. Чотири питання опитувальника (5+, 9-, 14-, 20-) відображають симптомокомплекс "Різкі зміни у поведінці". Для стабільного періоду характерний процес розвитку без різких зрушень в особистості дитини. Л.С. Виготський виділяє таку ознаку кризових стадій розвитку як різкі зміни у поведінці дитини. Наявність (або відсутність) стрибкоподібних, швидких змін – це важлива ознака кризовості (безкризовості) розвитку [1].

У кінцевому варіанті опитувальник склали 22 твердження.

Учасники дослідження. Як відомо з класичних уявлень криза дорослішання починається і завершується непомітно, важко визначити момент її початку та закінчення, її межі вкрай розмиті та нечіткі. Період підлітково-юнацького віку (11-20 років) був обраний для визначення феноменології та особливостей кризи отрочтва, які відділяють її початок та закінчення від суміжних періодів – попереднього молодшого шкільного віку та наступного – юності (дорослості).

У дослідженні приймали участь 455 учнів 6-11 класів різних типів навчальних закладів віком 11-17 років та 367 студентів 1-2 – х курсів педагогічного та технічного інститутів КНУ віком 17-20 років м. Кривого Рогу. Учасники отримували бланк з переліком тверджень, кожне з яких оцінювали від 1 (повністю не схоже) до 6 (повністю схоже).

Виклад основного матеріалу дослідження. Обробка отриманих даних здійснювалася з застосуванням факторного та кореляційного аналізу, критерію Стьюдента, розрахунку середніх, стандартних відхилень. Інтерпретація отриманих результатів здійснювалася в контексті розведення категорій особистості та суб'єкта як таких, що реп-

резентують особливості ціннісно-мотиваційного та діяльнісно-регулятивного аспектів психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці (див. [4]).

З метою виявлення загальної структури досліджуваного явища ми застосували процедуру факторного аналізу даних з Varimax – обертанням головних компонентів. Далі описано факторні навантаження та зміст чотирьох отриманих факторів ($p < 0,01$) (табл. 1-4).

Перший фактор "Криза особистості" (варіативність 18,7%, при $p < 0,01$) склали поведінкові характеристики кризи (питання № 1, 4, 5, 7, 10, 17, 18, 22). В цей фактор увійшли дві групи: а) питання, пов'язані з класичними поведінковими ознаками кризи ("важковиховуваність", протест-бунт тощо); б) питання, що відображують класичні уявлення про емоційно-поведінкові проблеми підлітків (неврівноваженість, емоційна збудливість тощо) (табл. 1).

Таблиця 1

Зміст та факторні навантаження тверджень першого фактора "Криза особистості"

№	Зміст фактора (твердження опитувальника)	Навантаження
1	Став (ла) дратівливим (ою), емоційним (ою), настрої часто змінюється	0.721
4	Іноді я поводжуся вперто, зухвало, як би на зло всім (батькам, вчителям).	0.689
7	Стосунки з вчителями стали більш напруженими, частішали конфлікти з різного приводу.	0.633
22	Батьки (вчителі) вважають, що зі мною стало важко, що моя поведінка погіршилася	0,566
10	У моїй поведінці з'явилися риси впертості, постійного заперечення, бунтарства.	0.456
17	В школі (інституті) з'явилися проблеми з навчанням та поведінкою.	0.491
18	Мене дратує і обурює те, що мене «опікають», «контролюють», «виховують» .	0.427
5	Я дуже змінився (лася), останнім часом	0.4

Примітка: твердження "Я дуже змінився (лася), останнім часом" з достатнім факторним навантаженням (0,489) увійшло також у фактор 4.

Більшість питань фактора у зовнішньому, поведінковому аспекті відображують конфліктність стосунків з дорослими, проблеми з поведінкою тощо, а у внутрішньому, феноменологічному – прагнення до дорослості за сценарієм заперечення "Я вже не дитина". Симптомокомплекс ознак цього фактора зазвичай розглядається як класична підліткова криза, яка є результатом неправильного ставлення дорослих, сусп-

ільства в цілому до підлітків (Д. Б. Ельконін, 1989; М. Кле, 1990; М. Раттер, 1987 та ін.).

Згідно класичних положень вітчизняної психології (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв), особистість є системою характерних для неї відносин, а її розвиток пов'язаний з системною зміною основних стосунків особистості, які складають її "ядро". Поведінкові ознаки кризи ("важковиховуваність", протест-бунт тощо) опосередковано втілюють системну зміну основних відносин особистості, кризу психосоціальних стосунків підлітка з оточуючими. Криза особистості є втіленням активності особистості, спрямованої на самоствердження, яка виявляє себе у спробах демонстрації незалежної поведінки, пошуках особистісної автономії, що чітко диференціюється від пасивності, яка виявляє себе у поступливості, слухняності та конформності.

Другий фактор "Криза суб'єктності" (варіативність 13,83%, при $p < 0,01$) відображує комплекс внутрішніх, переважно мотиваційних ознак кризи (питання № 2, 8, 11, 13, 15, 19) (табл. 2).

Таблиця 2

**Зміст та факторні навантаження тверджень
другого фактора "Криза суб'єктності"**

№	Зміст фактора (твердження опитувальника)	Наван-таження
13	З'явилися нові друзі, своя компанія, інтерес до протилежної статі	0.521
2	Більше часу почав приділяти спілкуванню з друзями, більше дослуховуюся до їх думки	0.489
11	Я хочу, щоб батьки та вчителі визнавали мене самостійним (ою) і дорослим (ою).	0.430
8	Я втратив (ла) інтерес до колишніх захоплень, з'явилися нові інтереси та захоплення.	0,422
19	В мене з'явилися нові ідеали, цінності та власні погляди на життя	0.401
15	Я став (ла) значно менше цікавитися навчанням та оцінками, став (ла) гірше навчатися	0.390

До цього фактора увійшли питання, пов'язані зі зміною векторів мотивації спілкування та діяльності: посилення психосоціальних мотивів орієнтації на однолітків (друзів, у тому числі протилежної статі); поява нових ідеалів та цінностей, прагнення їх реалізації у дорослій, самостійній поведінці; зміна інтересів, захоплень, занять, зниження мотивації навчання. Більшість питань відображують ознаки суб'єктної активності, спрямованої на пошук себе та самовизначення у нових колах спілкування та діяльності.

У змісті цього типу кризи на перший план виступають мотиви, які пов'язані з планами та цілями на майбутнє життя, з самовизначенням, зростанням багатоманітності відносин з ровесниками та дорослими. Пошук нових референтних груп (своя компанія), реалізація себе у нових колах та формах спілкування та гендерних ролях, зміна інтересів, захоплень, об'єктивізація цінностей та власних поглядів на життя, поява нових видів діяльності та зміна мотивів старих форм діяльності, поява основних інтересів поза шкільним життям, втрата інтересу до навчання – все це усвідомлюється як прагнення до більш дорослого і самостійного авторства власного життя.

Третій фактор "Післякризова інтеграція" (варіативність 12,3%, при $p < 0,01$) містить внутрішні та зовнішні психолого-педагогічні показники особистіно-суб'єктної зрілості (відповідальність, самостійність, більш зрілі стосунки з батьками тощо) (питання № 3, 6, 12, 16, 19, 21) (табл. 3).

Таблиця 3

Зміст та факторні навантаження тверджень третього фактора "Післякризова інтеграція"

№	Зміст фактора (твердження опитувальника)	Навантаження
12	Я став (ла) більш розсудливим (ою), більш самостійним(ою) у судженнях та вчинках	0.621
16	Відносини з батьками покращилися, з'явилося взаєморозуміння і емоційний контакт.	0.611
21	Я став (ла) більш врівноваженим (ою) та дисциплінованим (ою).	0.532
3	Став (ла) серйозніше відноситься до навчання	0.466
6	Я став (ла) більш цілеспрямованим (ою) та відповідальним (ою)	0.4
19	В мене з'явилися нові ідеали, цінності та власні погляди на життя	0.378

Примітка: твердження "В мене з'явилися нові ідеали, цінності та власні погляди на життя" з достатнім, хоча і більшим, ніж у цьому факторі, факторним навантаженням (0, 401) увійшло також у фактор 2.

Оскільки більшість питань відображують ознаки конструктивного виходу з кризи та психосоціальної інтеграції (набуття ознак зрілості) фактор був названий "Післякризова інтеграція".

Четвертий фактор "Зміни" (варіативність 8,7%, при $p < 0,01$) об'єднав характеристики, пов'язані з наявністю різких змін як опосередкованих показників кризи (питання № 5 як пряме та питання № 9, 14, 20 у зворотних значеннях) (табл. 4). Це єдиний фактор, який співпав з симптомокомплексом вікової кризи.

Зміст та факторні навантаження тверджень третього фактора "Зміни"

№	Зміст фактора (твердження опитувальника)	Навантаження
5	Я дуже змінився (лася), останнім часом	0.489
14	Особливих проблем з батьками та вчителями немає	0.455
9	Я залишився (лася) як і раніше слухняною та безпроблемною дитиною	0.403
20	Останнім часом особливих змін в моїй поведінці немає	0,366

Показовим є наявність твердження "Я дуже змінився (лася), останнім часом" одночасно у двох факторах (у першому та четвертому). За двох та трьох факторного рішення фактор "Зміни" розвивається у перших двох, а отже, є вторинним показником кризи.

Результати та їх обговорення. Великий масив самозвітів підлітків та юнаків оброблявся у відповідності з отриманою факторною структурою (підраховувалися результати всіх учасників, середнє та стандартне відхилення для кожної вікової, гендерної групи) (табл. 5),

Таблиця № 5

Показники всіх вікових груп за результатами опитування

№ п/п	Вікові групи досліджуваних (вік)	Кіл - сть	Криза особистості		Криза суб'єктності		Післякризова інтеграція		Зміни	
			Сер.	Ст.	Сер.	Ст.	Сер.	Ст.	Сер.	Ст.
1	6 клас (11-12 р.р.)	85	28,8	7,6	20,7	5,1	25,4	4,0	13,9	3,5
2	7 клас (12-13 р.р.)	201	31,0	8,9	22,3	5,5	24,6	5,1	14,6	4,0
3	8 клас (13-14 р.р.)	149	32,6	8,4	23,8	6,6	24,1	4,4	14,6	3,5
4	9 клас (14-15 р.р.)	141	31,3	6,8	21,9	4,6	24,4	4,8	14,8	3,3
5	10 клас (15-16 р.р.)	51	29,3	5,3	23,0	3,2	23,2	2,8	14,1	3,1
6	11 клас (16-17 р.р.)	75	29,0	7,8	22,3	5,8	26,4	3,6	16,9	8,1
7	Студенти (17-20 р.р.)	91	29,5	6,9	20,9	4,1	26,9	4,4	13,6	3,7
9	Дівчата (11-16 р.р.)	324	30,3	7,7	22,0	4,98	24,7	4,4	14,2	3,5
10	Підлітки (11-16 р.р.)	299	31,8	8,2	22,5	5,21	24,1	4,7	14,8	3,5
11	Дівчата (17-20 р.р.)	131	29,4	6,9	21,5	4,54	26,5	4,1	13,7	3,5
12	Юнаки (17-20 р.р.)	39	28,8	8,3	22,0	6,23	26,9	4,1	13,2	3,7

Примітка: 1) Сер. – середнє, Ст. – стандартне відхилення; 2) виділено результати груп з найвищими показниками

Дані таблиці 5 показують, що середні значення по кризі особистості найвищі у підлітків 11-16 років в цілому та у групах 7, 8, 9 класів

(31,3-32,6 бали), по кризі суб'єктності – у 8, 10-11 класі (22,3-23,8 бали), по ознакам після кризової інтеграції – у учнів 11 класу та студентів 17-20 рр. (24,6-26,9). Найвища динаміка змін зафіксована у 11 класі (16,9).

T-критерій Стьюдента виявив статистично значущі вікові відмінності за показниками кризи особистості між 6 та 8 класом, між 8 класом та юнаками 17-20 років (при $p < 0,05$), за показником після кризової інтеграції між підлітками та студентами (при $p < 0,05$). Статистично значущих відмінностей між хлопцями та дівчатами не виявлено. Отримані результати, як бачимо, свідчать про певну вікову послідовність підвищення середніх значень: криза особистості (7-9 класи), криза суб'єктності (10-11 класи), після кризова інтеграція – студенти 17-20 років.

Розподіл даних по відсотках на низький, середній та високий рівні та застосування статистичного критерію Фішера показало: 1) за показниками кризи особистості найбільша кількість учнів має високий рівень у 7-8 класах (14,4 % та 16,7 %), що статистично достовірно відрізняється лише від даних 10 класу, коли ймовірно починається певна стабілізація стосунків з дорослими; 2) за показниками кризи суб'єктності найбільша кількість учнів має високий рівень кризи у 7-8 класах (38,3 % та 38,9 %) та 11 класі (38,6%), що статистично достовірно відрізняється лише від даних 6 класу; 3) за показником "Післякризова інтеграція" найбільша кількість респондентів має високий рівень серед студентів (34 %), що статистично достовірно відрізняється від даних 6-9 класів.

У цілому усереднення даних (вираховування середніх та відсотків як статистична основа дослідження вікових особливостей) не дає можливості чітко визначити якісні вікові зміни кризових проявів. Вони затіняються індивідуальними відмінностями, "згладжуються", нівелюються впливом інших особливостей розвитку (індивідуальних, гендерних тощо). Тому подальший якісний аналіз отриманих даних був зосереджений на теоретичній інтерпретації факторів "Криза особистості" та "Криза суб'єктності" (ці фактори мають основні факторні навантаження), зміст яких репрезентує індивідуальні особливості перебігу психосоціальної кризи у підлітково-юнацькому віці.

Кореляційні зв'язки між ними (на основі даних учнів всіх вікових груп – від 6 класу до студентів 17-20 років) показали наступне: 1) у всіх вікових групах криза особистості пов'язана з кризою суб'єктності прямими кореляційними зв'язками. Але найбільшим сильним цей зв'язок виявився у 7-8 класах ($r = 0,6-0,7$, при $p < 0,001$). Фактично, це означає, що всі прояви кризи стосунків є ознакою (або чинником) кризи суб'єктності і навпаки. Іншими словами, вони значною мірою є взає-

мозумовленими, пов'язаними причинно-наслідковими або іншими зв'язками; 2) криза особистості та криза суб'єкта мають різну феноменологію, що підтверджують відмінності їх зв'язків з ознаками особистісно-суб'єктної зрілості (шкала "Післякризова інтеграція").

Криза особистості у більшості вікових груп зворотно пов'язана з ознаками зрілості (особливо у 6-7 та 10-11 класах) ($r = -0,3-0,4$, при $p < 0,01$) (відсутній цей зв'язок лише у студентів). Це означає, що посилення кризи стосунків у підлітка супроводжується зниженням проявів особисто зрілої поведінки (відповідальності, дисциплінованості, самостійності тощо) і навпаки, адже тимчасовий "особистісний регрес" супроводжується ускладненням у стосунках з дорослими та емоційною нестабільністю поведінки. Щодо показників кризи суб'єктності такий зв'язок відсутній. Тобто криза дефіциту суб'єктності (активного пошуку себе у нових референтних групах та видах діяльності) може як супроводжуватися, так і не супроводжуватися проявами особисто зрілої поведінки (підвищенням відповідальності, дисциплінованості, самостійності). Можливо, це залежить від характеру обраних референтних груп (наприклад, просоціальні чи асоціальні групи) та змісту провідної діяльності.

Різна феноменологія описаних проявів дозволяє говорити про кризи особистості та суб'єктності як різні типи розгортання психосоціальної кризи отроцтва, як різні шляхи переходу від дитинства до дорослості.

Сутність кризи особистості полягає у компенсаторному відстоюванні (віднаходженні) особистістю свого Я у зовнішньому конфлікті з оточенням та собою. Зміст кризових проявів пов'язаний з проблемою екстерналізації – відстоюванням себе у суб'єктивно новій системі стосунків. Використовуючи термінологію Н.І. Сарджвеладзе [3], це становлення позиції "бути для себе" через сепарацію від "бути для інших" (передусім, від дорослих та звичної системи нормативних вимог та правил поведінки). Більшість питань фактору опосередковано втілюють кризу психосоціальних стосунків підлітка з дорослими. Тому є підстави вважати, що ознаки цього фактору пов'язані з впливом соціокультурних чинників (поведінка батьків, особливості стилів виховання у школі та сім'ї тощо).

Ознаки кризи особистості втілюють класичні уявлення про неминучість і навіть необхідність конфлікту в підлітковому віці. Відносно цього розуміння кризи триває столітня дискусія щодо можливості без кризового, відносно спокійного проживання підлітками цього періоду (Д. Б. Ельконін, 1989; М. Кле, 1990; М. Раттер, 1987). Іншими словами, відсутність описаних проявів (бунт, протест, конфлікт тощо) традиційно є критерієм відсутності підліткової кризи в цілому. Але, як показують результати факторизації емпіричних даних, характеристики кри-

зи, що об'єдналися у цьому факторі є тільки одним з можливих варіантів підліткової кризи. Відсутність поведінково-емоційних проявів описаного типу у підлітка (юнака) не є критерієм відсутності кризи в цілому, адже вона може мати інший характер (тип) – кризи суб'єктності.

Сутність кризи суб'єктності полягає у тому, що підліток переживає дефіцит реалізації власної суб'єктної позиції, активно "відшукує" власну суб'єктність в умовах експериментування з різними видами діяльності, ролями, ідеалами та субкультурами в різних умовах та групах. Дефіцит суб'єктної активності, спрямованої на пошук себе у нових колах спілкування та діяльності, пов'язаний з проблемою інтерналізації особистості. Акцентуації, передусім, набувають психологічні зрушення, які пов'язані з дієвими, цільовими, смисловими, операційно-технічними та мотиваційними компонентами Я як суб'єкта, з динамікою інтересів, появою почуття дорослості, зниженням мотивації навчання.

Ця криза відбиває прагнення до самовираження, пошуку "Я", до набуття інтегрованої ідентичності та втілюється у руйнуванні та відмиранні старих інтересів, появі нових інтересів (домінант) (Л. С. Виготський). Ці прояви можна інтерпретувати як кризу суб'єктності у тому сенсі, що вона опосередковано втілює дефіцитарність суб'єктної активності, пошук шляхів її реалізації. Якщо криза особистості зумовлена значною мірою системою стосунків, то генезис кризи суб'єктності – скоріше індивідуально-психологічними особливостями підлітків, ніж соціокультурними чинниками.

Висновки. Результати використання опитувальника та статистичний аналіз отриманих результатів дозволив виявити два варіанти (типи) перебігу психосоціальної кризи у підлітково-юнацькому віці:

- кризи особистості, яка розгортається за сценарієм протистояння оточуючим (відстоювання особистістю себе);
- кризи суб'єктності, яка розгортається за сценарієм пошуку себе у нових видах діяльності та колах спілкування (вибору своєї суб'єктності).

Вони є, по суті, двома феноменологічними проявами психосоціальної кризи дорослішання як кризи психосоціальних стосунків та кризи суб'єктної активності.

У результаті узагальнення емпіричних даних отримано висновки щодо прояснення сутності, типів та змісту психосоціальної кризи отроцтва. Перспективи дослідження полягають у подальшій емпіричній валідації опитувальника, деталізації уявлень про феноменологію кризи особистості та кризи суб'єктності, їх критерії та показники у підлітково-юнацькому віці.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Проблема возраста / Л.С. Выготский // Собрание сочинений. В 6-ти т. – Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – С. 244-268.
2. Гаврилова Т.А. Новые исследования подросткового и юношеского возраста / Т.А. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1984. – № 1. – С. 152-156.
3. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 197 с.
4. Шамне А.В. Проблема співвідношення змісту категорій "особистість" та "суб'єкт" у вітчизняній психології / А.В. Шамне // НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки : зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – №42 (66). – С. 14-20

Spisok vikoristanix dzherel

1. Vygotskij L.S. Problema vozrasta / L.S. Vygotskij // Sobranie sochinenij. V 6-ti t. – T. 4. – M. : Pedagogika, 1984. – S. 244-268.
2. Gavrilova T.A. Novye issledovanija podrozkovogo i junosheskogo vozrasta / T.A. Gavrilova // Voprosy psihologii. – 1984. – № 1. – S. 152-156.
3. Sardzhveladze N.I. Lichnost' i ee vzaimodejstvie s social'noj sredoj / N.I. Sardzhveladze. – Tbilisi : Mecniereba, 1989. – 197 s.
4. Shamne A.V. Problema spivvidnoshennja zmistu kategorij "osobistist'" ta "sub'jekt" u vitchiznjani j psihologiji / A.V. Shamne // NAUKOVIJ ChASOPIS NPU imeni M.P. Dragomanova. Serija №12. Psihologichni nauki : zb. naukovih prac'. – K. : NPU imeni M.P. Dragomanova, 2013. – №42 (66). – S. 14-20

Shamne A.V. Types of phenomenology and psychosocial crisis in teenagers and young adulthood. The content of the paper is to discuss the implementation results of the questionnaire developed on the basis of theoretical concepts teenagers and youth crisis (LS Vygotsky, ST Hall et al.). The paper presents the results of an empirical study of the dynamics, symptoms, phenomenology and course of teenagers and youth crisis (for example, sample 11-20 years). On the basis of a questionnaire for evaluating characteristics (indicators) in this age of crisis by the methods of factor analysis, which allowed to identify four factors: "The crisis of identity," "crisis of subjectivity", "post-crisis integration", "Change".

The results of the survey "The crisis of adolescence", a comparative analysis of surveys and statistical analysis of the empirical results revealed features of symptoms and phenomenology of age manifestations of psychosocial crises of growing up and describe two variants of the regulatory

crisis in teenagers and young adulthood: the scenario of confrontation (upholding the individual itself) and search on the script itself (choosing their subjectivity), which is essentially two phenomenological manifestations of the crisis (crisis relations and crisis activity).

Key words: *the adolescence, symptomatology, phenomenology, the features (indicators) of the psychosocial crisis, pre-critical, critical and post-critical phases of the crisis, L.S. Vygotsky, contemporary adolescents, the factorial analysis, the crisis of personality, the crisis of subject.*

Отримано: 21.04.2014 р.

УДК: 316.28 : 159.943.7 – 057.875 (045)

Шатило Ю.П.

ПІДБІР ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК ВЕДЕННЯ ПЕРЕГОВОРІВ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Шатило Ю.П. Підбір інструментарію для експериментально-го дослідження комунікативних навичок ведення переговорів у майбутніх фахівців з міжнародних відносин. У цій статті розглядається система методів та методик для діагностики комунікативних навичок ведення переговорів у майбутніх фахівців з міжнародних відносин. Подано визначення комунікативних навичок ведення переговорів. Виділено компоненти структури комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників, враховуючи специфіку ділових переговорів.

Ключові слова: *комунікативні навички ведення переговорів, структурні компоненти, методи та методики діагностики, емпатія, комунікативний бар'єр, комунікативні та організаторські схильності.*

Шатило Юлия Петровна Подбор инструментария для экспериментального исследования коммуникативных навыков ведения переговоров у будущих специалистов по международным отношениям. В данной статье рассматривается система методов и методик для диагностики коммуникативных навыков ведения переговоров у будущих специалистов по международным отношениям. Дано определение коммуникативных навыков ведения переговоров. Выделены компоненты структуры коммуникативных навыков ведения переговоров у студентов-международников, учитывая специфику деловых переговоров.

Ключевые слова: *Коммуникативные навыки ведения переговоров, структурные компоненты, методы и методики диагностики, эмпатия, коммуникативный барьер, коммуникативные и организаторские склонности.*